

СЕКЦІЯ 12. КУЛЬТУРА І МИСТЕЦТВО

.....

SECTION 12. CULTURE AND ART

Бовсунівська Н. М.,
канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедри мистецької освіти,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка, м. Житомир

УДК 78.071(438) "15/17"+27-247:37.01(091)
DOI: <https://doi.org/10.64076/ihrc250811.11>

МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО ЄЗУЇТІВ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (XVI–XVIII СТ.): МІЖ ДУХОВНОЮ МІСІЄЮ ТА ОСВІТНІМ ІДЕАЛОМ

"Docere, movere, delectare"
(повчати, спонукати, розважати).

Річ Посполита, яка з'явилася на карті Європи у XVI ст., була своєрідним і незвичним для європейців конгломератом. Насамперед – вона мала велику територію (близько одного мільйона квадратних кілометрів) і дуже малу кількість населення (в Малопольщі ця кількість становила двадцять дев'ять осіб на квадратний кілометр, а в "українській" частині об'єднаної держави – одна особа на квадратний кілометр) [8]. Етнічно різноманітним було й населення держави, більшість в якій становили православні або уніати. Відповідно, барвистою була лінгвістична палітра: в державі розмовляли понад десятком мов, серед яких домінували різні варіанти польської, української. Звичайно, що така особлива держава повинна була мати й свою специфічну освітню систему, яка в польсько-литовських провінціях отримала зовсім інший розвиток, ніж в інших європейських державах. Маємо на увазі традиції потужного релігійного об'єднання – ордену єзуїтів. Ставлення до цієї релігійної спільноти не було однозначним навіть у самому католицькому середовищі з причин особливостей релігійної експансії та подеколи надмірну політичну активність. В українських землях ставлення до ченців-єзуїтів взагалі можна оцінити як вороже. В історіографії радянського періоду образ єзуїта закарбувався як карикатурна фігура – фанатичний служитель католицької церкви, одягнений у чорну сутану з каптуром, позбавлений емоцій і сповнений підступності. Таке уявлення, сформоване ідеологією та пропагандою тоталітарної системи, довгий час

впливало на сприйняття єзуїтської освітньої моделі, яка подавалась виключно як реакційна, застигла в розвитку, чужа просвітницькому поступу. Слід, однак, зауважити, що питання історії розвитку освіти під егідою єзуїтського ордену зараз отримали широку переоцінку в науковому доробку українських та закордонних науковців, які висвітлюють ряд аспектів діяльності ордену: просвітницька роль, **структура і зміст навчання**. Незвичним для освітньої моделі єзуїтів була підлегла роль релігійної компоненти, бо в поступі виховання побожності домінуючою стали емоційно-культурні практики. Загалом освітній ідеал єзуїтів – добропорядний громадянин, ревний католик. Тому серед освітніх компонент особливий акцент в Ratio studiorum ("Найголовніший освітній документ ордену єзуїтів, який відредагований ще у 1586 році і затверджений у 1599 році. Цей документ описує весь уклад студій системи єзуїтської освіти, права та обов'язки всіх учасників учбового процесу, організацію навчання, програму та зміст навчання, методику навчання і поведінку керівників, вчителів та учнів" [5]) робився на риторику як інструмент громадського й політичного самовираження (institutio oratoria) [8]; потужна православна (зокрема, українська) компонента освітньої системи Ордену. До XVII ст. в українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, вже існувала широка мережа єзуїтських навчальних закладів у містах **Бар, Кам'янець-Подільський, Київ, Луцьк, Львів, Острог, Перемишль, Ярослав (область Підляшся)** [2], а колегіум у Житомирі працював до офіційного скасування Ордену в 1773 р. [1]. Місцева шляхта визнавала високий рівень освіти та авторитет викладачів у навчальних закладах, тому підтримувала їх розвиток та віддавала своїх нащадків у науку до отців-єзуїтів. Після скасування діяльності Товариства Ісуса в Речі Посполитій у 1773 р. (ще до розгрому самої держави у 1795 р.) основними наслідками єзуїтської освітньої експансії стало пожвавлення літературного, театрального та мистецького життя, оскільки культура риторики стимулювала творче самовираження молодшої еліти. **Трансформація його освітньої інфраструктури ордену призвела до створення в 1773 р. Комісії народної освіти (Komisja Edukacji Narodowej)** – першого в Європі державного органу, відповідального виключно за освіту. Важливим спадком єзуїтської освіти став **континуїтет єзуїтської традиції через кадри та методику** – більшість викладачів у новій освітній системі були колишніми єзуїтами, що забезпечило збереження високого рівня викладання та педагогічної послідовності. Гаслом, який виражає підхід єзуїтів до **освіти** є поданий на початку викладу епіграф **"Docere, movere, delectare"** – "повчати, спонукати, розважати".

Про Delectare (засоби "розважання") варто сказати більш розлого. Одними з головних серед них були театр і музичне мистецтво: "Єзуїтський шкільний

театр, спрямований, як і все навчання, на служіння Господу та спасіння людей, мав, з одного боку, навчати учнів істин віри, з іншого – готувати їх до публічного життя" [6, с. 265]. "Виховання через театр було чудовим інструментом для того, аби пробуджувати в молодих учнях належні етичні настанови в католицькому дусі. Театр дозволяв оживлювати й наочно втілювати ідеї, уникаючи "сухої" передачі знань. Він виконував передусім виховну функцію, слугуючи засобом передавання духовних настанов. Водночас батьки, які дивилися спектаклі, могли спостерігати за освітнім поступом своїх синів. Театр розквітав (вдячна публіка іноді передавала колегіумам дари, наприклад, баранів), здобував популярність і з часом виходив за межі шкільного кола, перетворюючись на місцеву атракцію (за переказами, у деяких містечках глядачів було стільки, що дехто споглядав єзуїтські вистави, сидячи на гілках дерев)" [4]. Тобто, театр відіграв важливу роль як інструмент впливу на моральне, релігійне та соціальне формування учнів. Власне, основна мета театру не вміщується в рамки *delectare*, тобто "розважати". Це – синтез естетичних, виховних завдань: через емоції учасників і глядачів плекати побожність та моральні чесноти. З кінця XVI ст. форму проведення, зміст і охоплення театральних вистав чітко регламентує "*Ratio studiorum*". Згідно цього документу встановлено жанрову рівність комедії й трагедії; чітко визначено вимоги до змісту, форми й складу учасників, ієрархію відповідальності; заборонено жіночі ролі та костюми, проте в класах дозволялися невеличкі імпровізації та сценки. Джерела свідчать, що вистави поділялися на три основні жанри: шкільні (події навчання), світські (публічно-звичаєві, які ставилися з нагоди суспільних подій) та релігійні (з приводу церковних свят). Мовою постановок була латинь, місцева мова дозволялася в інтермедіях і для залучення широкої маси місцевої публіки [6].

Уже в XVI ст. шкільний театр доповнювався музикою – спів був обов'язковим предметом у граматичних класах. Навчання музики проводилось щоденно і тривав цей своєрідний урок всього півгодини. Здебільшого його вели світські фахівці, хоча іноді – самі отці-єзуїти [6]. Діяльність єзуїтів передбачала надання не тільки безкоштовної освіти, а й безкоштовне житло та забезпечення побуту. Таким житлом для хлопців з бідних верств населення були так звані бурси для бідних (*bursae pauperum*). Коли фінансування суттєво скоротилося, ці притулки перетворили на музичні бурси. Оскільки отцям-єзуїтам було заборонено музичну діяльність, навчав бурсаків співу, теорії музики, композиції та грі на інструментах світський викладач. Здібності визначали тривалість перебування в закладі – від одного до семи років. Історія зберегла розклад занять у Краківській музичній

бурсі: "З 7.30 до 8-ї ранку тренуватися в маршах, партитах, увертюрах тощо; від 8-ї до 9-ї (години) – лекції у своїх учителів, від 9-ї до 9.30 – вправи за їх вказівками; від 9.30 до 10-ї – хоровий спів; від 10-ї – сніданок і вільний час. Потім учні грають на трубах і валторнах, від 2-ї до 3-ї мають заняття з учителями... Від 5-ї до 6-ї намагаються закріпити в пам'яті вправи" [3, с. 21]. Після закінчення курсу випускники мали змогу залишитися на роботі викладача, церковного органіста або ж здобувати освіту далі в семінаріях або єпархіальних закладах.

Мережа музичних бурс в українських містах часів Речі Посполитої була досить широкою. Заклади працювали вони в невеликих містах: "Бурса для бідних в Барі (Подільська дієцезія) була заснована у 1638 році завдяки 2000 злотих з тестаменту київського воєводи Михайла Станіславського. Вона діяла до козацьких воєн 1648 року. У 1734 році було відновлено студентську Маріїнську Содаліцію, і на урочистості запросили місцеву шляхту а також "капелу" зі школи в Кам'янці-Подільському" [7, с. 9]. У Фастові бурса була невеличкою, її діяльністю заопікувався клерик професор граматики Петро Мешковський. Ця частина України постійно перебувала в епіцентрі війн, заворушень та епідемій, тому діяльність бурси була постійно під питанням, проте в каталозі за 1636 р. було зазначено, що "... було збудовано церкву, монастирський будинок і придбано органи". Префектом хору був клерик професор граматики Франциск Фабрицій" [7, с. 25]. Музична бурса в Кременці працювала досить успішно і залишилася в документах як заклад, на який щедро давали гроші: <...>; у 1749 р. бурса отримала від пані Ненчової 1000 флоринів як фундаційний запис на спів меси та літургії на честь святого Станіслава Костки. Того ж року подільський воєвода подарував церкві органи вартістю 11 000 флоринів" [7, с. 132-133]. В Острозі єзуїти мали колегіум (1624–1773), заснований Анною Алоїзою **Ходкевич**. <...>. Згідно з документом 1752 р., бурса музикантів мала капітал 10 000 флоринів, розміщений на 700 флоринів річного доходу. Капела бурси виступала також в шкільному театрі [7, с. 170-172]. Парадокс: Анна Алоїза, донька стовпа православ'я князя Олександра Острозького, перевершила ревністю в ставленні до єзуїтів навіть свою матір, про побожність якої ходили легенди. Вельможна пані зберегла величезні статки роду Острозьких, і запам'яталася як щедра меценатка шкільного театру та музичної бурси. В Овручі у 1728 році було поставлено панегірик "*Triumphus religionis catholicae, patriae, libertatis Polonae*". Серед музичного супроводу: "звук труби Марса, хор, танець із лаврами". Також зазначено, що у 1742 р. від чуми

помер один із музикантів. І зовсім вже не пощастило музичній бурсі Переяслава: в 1642 р. для неї придбали приміщення, а в 1648 р. місто захопили козаки, тому про роботу не могло бути й мови [7, с. 173-174].

Отже, в діяльності Ордену єзуїтів були як моменти найвищого кульмінаційного розвитку, так і безодня розрухи та нищення матеріальної культури спільноти. Нині зміст та організація її освітніх інституцій вивчається широко і усвідомлено – без нашарувань впливу минулої радянської ідеології. Вивчення джерел дає розуміння тяглості освітніх традицій з часів перебування українських земель в складі Речі Посполитої до сьогоднішніх освітніх реалій. А тому подальше вивчення змісту освітньої діяльності Товариства Ісуса (а, особливо, її музичної складової) є досить на часі.

Список використаних джерел

1. Буравський О. Культурно-освітня діяльність римо-католицьких орденів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. *Українське релігієзнавство*. 2011. № 60. С. 107–114. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrr_2011_60_14 (дата звернення: 06.08.2025).
2. Кралюк П. Єзуїтські колегії та їхня роль у розвитку богословської культури українців. Релігійно-інформаційна служба України. Релігієзнавчі студії. 2017. URL: https://risu.ua/yezujitski-kolegiji-ta-jihnya-rol-u-rozvitku-bogoslovskoj-kulturi-ukrajinciv_n84616 (дата звернення: 06.08.2025).
3. Ніколаї Г. Ю., Зав'ялова О. К. Теоретико-методичні основи інструментальної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва в Україні та Польщі в історичній ретроспективі. *Актуальні питання мистецької освіти та виховання*. Суми, 2018. Вип. 2 (12). С. 18–34. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/7331> (дата звернення: 06.08.2025).
4. Обарська М. Театр в ізоляції: єзуїти. Culture.pl. URL: <https://culture.pl/ua/statti/a/teatr-v-izolyatsiyi-yezuyity> (дата звернення: 07.08.2025).
5. Припула Я. Ratio Studiorum. (2015). Механіко-математичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка. URL: <http://mmf.lnu.edu.ua/istoriia/istoriia-fakultetu/1027> (дата звернення: 06.08.2025).
6. Шевченко Т. М. Docere, movere, delectare: виховні практики єзуїтських шкіл ранньомодерного часу. *Труди Київської духовної академії*. 2013. Т. 19. С. 241–270.
7. Kochanowicz J. Słownik geograficzny jezuickich burs muzycznych. Wydawnictwo WAM. Kraków, 2002. 269 s.
8. Niedźwiedz J. Inkulturacja szkolnictwa jezuickiego w Polsce i na Litwie w XVI–XVIII wieku. <https://www.researchgate.net/publication/333349809> (дата звернення: 07.08.2025).